

В.А.Смолій, Г.В.Боряк *

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» ТА СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

Висвітлюються концептуальні засади, передумови та обставини реалізації унікального видавничого проекту, галузевого універсального довідника – «Енциклопедія історії України». Розглядається еволюція й трансформація енциклопедичних практик кінця 1990 – початку 2000-х рр. з обсягу проекту «ЕІУ». Аналізуються перспективи його розвитку, у тому числі підготовка тому «Україна – Українці», додаткових томів, перехід до формату електронного мультимедійного енциклопедичного ресурсу, а також місце у сучасній українській і світовій енциклопедистиці.

Ключові слова: «Енциклопедія історії України», енциклопедична справа, соціогуманітаристика, мультимедіа, мережевий енциклопедичний проект.

Енциклопедичні студії посідають особливе місце в європейській та світовій науці, оскільки не лише узагальнюють і систематизують наші уявлення про знання, а й представляють їх суспільству. У широкому розумінні варто вести мову про своєрідну репрезентацію знання в енциклопедичному форматі на полі культури. Згадаємо, приміром, 35-томну «Енциклопедію, або Тлумачний словник науки, мистецтв і ремесел» («Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonne des Sciences, des Arts et des Métiers») – одне з найзнаменитіших універсальних довідкових видань та пам'ятку культури XVIII ст., що стала своєрідною квінт-есенцією й візиткою гуманітарного знання доби Просвітництва. Більше того, енциклопедичні проекти спричинилися до витворення певних традицій систематизації та репрезентації знання. Із-поміж них відзначимо славнозвісну «Британніку» («Encyclopaedia Britannica»), котра впродовж XX ст. перетворилася на один із найвідоміших зразків і стандартів універсальної енциклопедії.

Власну традицію енциклопедистики має й українська соціогуманітаристика, витоки якої сягають, щонайменше, кінця XIX – початку XX ст., коли з'явилася низка проектів і перших потуг систематичного представлення гуманітарного й історичного знання про Україну. Передусім до таких спроб варто віднести відоме видання «Український народ у його минулому й сьогодні» («Украинский народ в его прошлом и настоящем»; Санкт-Петербург/Петроград, 1914, 1916 рр.), що його вдалося реалізувати лише частково (побачили світ два томи). Побутували й інші проекти, проте небагато з них дійшло до видавничої стадії, а ще менше було реалізовано в повному обсязі. Зокрема, у першій половині 1930-х рр. на західноукраїнських обширах народилася «Українська загальна енциклопедія», котра за структурою та змістом являла собою короткий універсальний компендіум відомостей про Україну.

* Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ

Утім, справжні змагання в українській енциклопедистиці розгорнулися після Другої світової війни – як на теренах еміграції й діаспори, так і на обширах УРСР. Певна річ, вони відображали не тільки давно назрілі потреби з кодифікації, репрезентації знання, а й тодішні обставини та передумови, в яких провадилися наукові чи культурні практики, себто біполярний поділ світу й ідеологічні настанови доби «холодної війни». Саме це виплекало відому метафоричну формулу – дві українських енциклопедії, котра відображала змагання «паралельних» енциклопедичних проектів універсального формату: «Енциклопедії українознавства» та «Української радянської енциклопедії».

Зауважимо, що своєрідним субпродуктом цих енциклопедичних змагань став і перший фаховий універсальний чотиритомний довідник із вітчизняної історії – «Радянська енциклопедія історії України» (Київ, 1969–1972 рр.). Ця енциклопедія, попри заідеологізованість, численні фактографічні прогалини, а також наслідування канонів шістнадцятитомної «Радянської історичної енциклопедії» («Советской исторической энциклопедии»; Москва, 1961–1976 рр.) представляла потужний зведений ресурс відомостей з історії України.

Значні здобутки й напрацювання ввійшли до української енциклопедистики завдяки кільком виданням, пов'язаним з «Енциклопедією українознавства». Передусім слід згадати успішно реалізовані англомовні енциклопедичні проекти «Україна: Коротка енциклопедія» («Ukraine: A Concise Encyclopedia»; Торонто, 1963, 1971 рр., 1–2 тт.) та «Енциклопедія України» («Encyclopedia of Ukraine»; Торонто, Баффало, Лондон, 1984–1993 рр., 1–5 тт.), котрі запропонували західному читачеві систематичний звід знань про Україну. Зазначимо, що останній проект нині поступово трансформується та переходить у формат відкритої веб-енциклопедії.

Таким, у найзагальніших рисах, поставав інтелектуальний і культурний ландшафт української енциклопедистики наприкінці 1990-х рр., коли розпочалася підготовка нового фахового універсального видання – «Енциклопедії історії України» («ЕІУ»). Власне ідея його створення побутувала в академічних колах і вищій школі щонайменше від середини 1990-х рр. До таких дослідницьких устремлень спричинилася ціла низка чинників та обставин, що кардинально змінили обриси тодішньої української історичної науки зокрема й соціогуманітаристики загалом. Потужні культурні трансформації, масоване поширення інтелектуальних новацій і методик, запозичених у західному академічному світі, упровадження до повноцінного наукового обігу забороненої за радянських часів спадщини, перевидання еміграційної та діаспорної літератури, величезний фактографічний масив – усе це дедалі більше й частіше вимагало нагального осмислення, а в певному сенсі систематизації та пошуку нових форм представлення соціогуманітарного знання, зокрема з української історії.

До того ж нерідко кон'юнктурні довідкові видання, котрі побачили світ упродовж 1990-х рр., наочно продемонстрували численні проблеми, що побутували в українській енциклопедистиці. Передусім маємо на увазі розвал старої видавничо-редакційної республіканської бази, паралельне існування контраверсійних традицій енциклопедистики, котрі сформувалися в межах радянських і діаспорних практик, урешті-решт своєрідний «опір» нового

фактографічного матеріалу, який не тільки розростався подібно до величезного сніжного кому, а й уперто не вкладався у традиційні формати систематизації та репрезентації знання.

За таких обставин і передумов Інститут історії України НАНУ зініціював масштабний науково-дослідний проект із підготовки й видання «ЕІУ». 20 червня 1997 р. Президія НАН України ухвалила постанову №219 «Про підготовку фундаментальної «Енциклопедії історії України»», в якій майбутнє п'ятитомне видання було віднесено до кола пріоритетних напрямів досліджень у галузі соціальних і гуманітарних наук. Перед спеціалістами доволі гостро постала проблема вироблення загальної концепції, словника – електронного «древа гасел» – та низки методичних рекомендацій для авторів. Більше того, енциклопедичний формат цього науково-дослідного проекту вимагав створення спеціального творчого колективу, який би постійно розробляв та опікувався «ЕІУ» на всіх стадіях її написання й підготовки. Утім, розуміння повного обсягу функцій і завдань такого колективу склалося лише за декілька років, коли нагальною стала потреба комплексного поєднання наукового-дослідних, редакційних, видавничих практик.

Першим реальним кроком стало створення в Інституті історії України НАНУ 16 липня 1998 р., згідно з наказом №45-к, «тимчасового творчого колективу», пізніше трансформованого в робочу групу, котра розпочала підготовку словника та концептуальних засад проекту. 3 грудня 1998 р. наказом по інституту №93-к було сформовано робочу групу Головної редколегії «ЕІУ» за низкою тематичних, хронологічних та функціональних напрямів, як-от: усесвітньо-історичні аспекти національної історії; історія культури; археологія; античність; раннє середньовіччя; теоретичні статті та визначення; радянський період історії України; персоналії істориків; джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; узагальнюючі статті; ілюстрації; картографія, а також з інших проблемно-хронологічних сегментів.

Слід підкреслити, що проект «Енциклопедії історії України» виявився надзвичайно складним для реалізації, зокрема не раз доводилося корегувати концептуальні засади. Зазвичай енциклопедичний формат висуває перед дослідниками кілька доволі жорстких і складних вимог: а) окреслити провідні масиви інформації, котрі мають бути репрезентованими, себто сформуувати певні алгоритми добору словникових гасел; б) визначити способи представлення й уніфікації фактографічних відомостей та узагальнень, тобто типи статей та ієрархічні зв'язки між ними; в) чітко зафіксувати сферу самообмеження. Певна річ, архітектоніка будь-якої енциклопедії залежить саме від опрацювання й переведення до конструкції тексту наведених вище настанов.

Утім, у випадку, коли йдеться про універсальний фаховий компендіум відомостей загальнонаціонального масштабу, яким є «ЕІУ», складність науково-методичних, технічно-організаційних, координаційних і редакторських проблем зростає щонайменше на кілька порядків. Чимало часу довелося витратити, щоб досягнути специфіку, особливості та вимоги такого енциклопедичного формату, кінець-кінцем віднайти оптимальний баланс між репрезентацією й уніфікацією інформації. Цей шлях виявився довгим і тернистим.

Первісно проект енциклопедії уявлявся як систематизація й узагальнення того величезного масиву фактографічної інформації, котра ввійшла до наукового обігу впродовж 1990 – початку 2000-х рр. Зокрема, було розроблено спеціальні методичні рекомендації для авторів, а також підготовлено серію типових статей «ЕІУ», які обіймали низку видових гасел: різноманітні персоналії, джерела, пам'ятки історичної думки, війни, повстання, стани, політичні організації та партії, установи, держави, державні утворення, міжнародні угоди та ін. Провідним мотивом виступало об'єктивістське представлення історії України з акцентуванням на ліквідації «білих плям» і фактографічних прогалин. Ці зафіксовані пріоритети лягли в основу конструкції перших томів енциклопедичного проекту.

На підготовчому етапі було створено єдине «дерево гасел» – електронну базу даних, що містила докладний перелік майбутніх словникових статей. Але вже практична робота над першими томами продемонструвала багатшаровість та полівимірність енциклопедичного формату, тобто наявність різноманітних вертикальних, горизонтальних, історично-генетичних, хронологічних, фахово-дисциплінарних, предметних зрізів – величезне розмаїття зв'язків і відгалужень, які тією чи іншою мірою перетинаються в більшості гасел. Отже постала ціла низка уточнюючих, доповнюючих текстових сегментів і ситуаційних контекстів, які спонукали редакційну колегію серйозно скорегувати первісну словникову базу, а, за великим рахунком, уводити нові гасла та додаткові блоки інформації до вже написаних статей.

Зрештою, енциклопедичні практики кінця 1990 – початку 2000-х рр. продемонстрували один із найголовніших викликів для проекту «Енциклопедія історії України» – проблему співвідношення й гармонізації синхронічного та діахронічного представлення світу історії, точніше низку суперечностей між репрезентацією структури і процесу. Дилема «процес/структура» належить до старих, класичних проблем історієписання, котру історики здебільшого вирішують із діахронічним перекосом, себто на користь представлення процесу. Тим паче, що більшість фахівців переважно сприймають та уявляють минувшину саме у вигляді процесу. Ці традиційні проблеми, але у значно більших масштабах і ракурсах, було перенесено й на терен «ЕІУ». Відтак як перед нею, так і перед іншими проектами соціогуманітарних енциклопедій постала гостра проблема конструювання будови, зокрема збалансування певних перекосів між представленням процесу і структури. Ідеться про діахронічну чи, так би мовити, процесуальну домінацію словникових гасел, яка диктувалася базовим фактографічним матеріалом. Натомість структура й формації історичного часу (синхронічний вимір) – соціальні, економічні, етнонаціональні, духовні, культурні зрізи і структури епох, географічне, природне, соціокультурне середовище побутування та їх трансформації в різні часи – залишалися десь на маргінесах, а іноді взагалі випадали зі словникового компендіуму. У проекті «ЕІУ» це проявилось в недостатній кількості гасел середньої ланки за багатьма напрямками, нестачі великих базових статей із високим рівнем узагальнення, які, до того ж, інколи були відірваними від першого (предметного) рівня.

Спершу вирішення цієї проблеми вбачалося в розширенні формату енциклопедії через включення нових масивів фактографічного матеріалу. Зауважимо, що для цього рішення були й уповні об'єктивні підстави, оскільки істотно зросла словникова база (тобто кількість гасел, опрацьованих робочою групою «ЕІУ»). Крім того, упродовж 2000-х рр. до наукового обігу було введено багато нових джерельних комплексів, які суттєво збільшили обсяги фактографічної інформації. Відтак помітно розширилося коло персоналій і термінів, які неодмінно слід було включити до універсальної фахової енциклопедії з історії України.

Усе це спричинило кардинальне переформатування проекту «Енциклопедії історії України», котре назріло вже у середині 2000-х рр. Зокрема, у розпорядженні Президії НАН України №600 від 14 жовтня 2005 р. було зафіксовано, що обсяг кожного тому «ЕІУ» та терміни його опрацювання визначатимуться установами-координаторами, тобто Інститутом історії України НАНУ та видавництвом «Наукова думка». Відтак розпочалася поступова трансформація проекту з п'ятитомника на восьми-, а згодом і на десятитомник. Основні рішення щодо зміни формату було впроваджено постановою №138 «Про актуальні питання реалізації науково-видавничого проекту “Енциклопедія історії України”», що її Президія НАН України ухвалила 7 травня 2008 р. Водночас документ передбачав низку заходів щодо підвищення фахового рівня, зокрема забезпечення перевірки фактичної достовірності словникових гасел, а також комплексного опрацювання бібліографії, ілюстративних, картографічних матеріалів. У постанові вперше намічалися й перспективні напрями розвитку проекту, а саме передбачалося розміщення всіх томів у Всесвітній мережі.

Така суттєва корекція формату «ЕІУ» вимагала залучення додаткових фінансових і матеріальних ресурсів, що суттєво ускладнило реалізацію проекту з огляду на загальну кризову економічну ситуацію у країні впродовж 2008–2012 рр. Утім, ці проблеми вдалося успішно вирішити у процесі тривалих перемовин із відповідними державними органами й установами. Зокрема, цільове фінансування на завершення десятитомного видання було передбачено постановою Верховної Ради України №3284-VI «Про відзначення 75-річчя Інституту історії України Національної академії наук України», ухваленою 21 квітня 2011 р.

Однак розширенням формату й обсягів «Енциклопедії історії України», змаганнями за її фінансове й матеріальне забезпечення, звичайно, не обмежувалися колізії, пов'язані з цим проектом, оскільки поставали різні виклики, пов'язані зі способами репрезентації та уніфікації інформації. Нагадаємо, що первісно «ЕІУ» розглядалася й конструювалася як фаховий універсальний звід відомостей з історії України, що передбачало представлення словникових гасел на засадах об'єктивізму та сцієнтизму. У такому дусі було підготовлено перші п'ять томів. Але влітку – восени 2008 р. розгорнулася доволі гостра дискусія навколо перегляду усталених принципів уніфікації й репрезентації інформації, зокрема керівництво редакції видавництва «Наукова думка» запропонувало наблизити рівень «ЕІУ» до широкого загалу читачів, себто зробити низку статей більш «людяними». У широкому сенсі йшлося про своєрідну спробу популяризації

фахового представлення через зміщення чи перерозподіл акцентів викладу передусім щодо словникових статей про персоналії й населені пункти. Власне, на перший план висувалося персоніфіковане представлення подій, біографій, міст, місцевостей і т.п. Більше того, пропонувалося кардинально змінити звичний фаховий формат викладу, до якого планувалося включати матеріали автобіографічного, мемуарного, епістолярного спрямування, залучати достовірні інтернет-ресурси тощо. Вислідом цього популяризаторського експерименту стала розлога (кілька десятків сторінок) «Пам'ятка авторові щодо підготовки “Енциклопедії історії України”, томи 6–10», підготовлена за ініціативою редакції видавництва спільно з Інститутом історії України НАНУ.

Почасти апробацію таких підходів було проведено у шостому томі «ЕІУ», в якому фаховий компендіум відомостей скорегували за рахунок персоніфікованих, регіональних і краєзнавчих доповнень. З одного боку, цей експеримент продемонстрував, що змішування жанрових і видових ліній уніфікації помітно розмиває фахові принципи систематизації й кодифікації соціогуманітарного знання, тобто порушує кордони самообмеження, що є підставовими для енциклопедичного формату. З іншого боку, істотно зросли масштаби редакційних, коректорських та організаційно-технічних практик, які вимагали майже вдвічі більше робочого часу порівняно з підготовкою інших томів «ЕІУ». Вочевидь, в умовах жорсткого календарного плану та цільового фінансування проекту ідея змішування фахових і популяризаторських принципів репрезентації й уніфікації виявилася непродуктивною, а в певному розумінні – помилковою. Тож сьомий – десятий томи готувалися з перспективи фахової репрезентації історичного знання.

Варто сказати декілька слів про організаційні й технологічні проблеми. «Ахіллесова п'ята» видання, котра, на превеликий жаль, притаманна, мабуть, усім сучасним відповідним проектам в Україні, проявилася у відсутності повного циклу енциклопедичних практик. На нашу думку, доцільно вести мову про нагальні потреби, пов'язані із забезпеченням збалансованих, послідовних і повноцінних комунікацій у ланцюзі автор – рецензент – редактор – коректор. Це виявилось вкрай складним завданням, потребувало величезних зусиль. Упродовж низки років редколегія та робоча група «Енциклопедії історії України» набули чималого практичного досвіду на організаційно-технічній і науково-методичній нивах, хоч і нині нас не все задовольняє у цій царині. Про масштаби роботи свідчить той факт, що в редакційному портфелі «ЕІУ» є значна кількість матеріалів, відхилених на різних стадіях підготовки видання. До того ж переважна більшість опублікованих статей зазнала щонайменше кількох наукових редакцій та низки доопрацювань, термінологічних уточнень, фактографічних доповнень. Доцільно згадати й про технічно-видавничі проблеми, котрі неодноразово змушували суттєво скорочувати та утискати повністю готові тексти вже на стадії передачі до видавництва, іноді на кілька десятків друкованих аркушів. Певна річ, такі метаморфози не могли не позначитися на загальній архітектоніці багатотомника.

У 2000-х рр. виразно окреслилися та проступили системні й фундаментальні проблеми. Відтоді модератори й учасники проекту поступово, крок за

кроком, дуже складно, болісно, у процесі тривалих і гострих дискусій розпочали перехід від конкретно-предметного мислення в побудові словникової структури до вирізнення й диференціації спершу окремих «термінологічних гнізд» і, урешті-решт, наблизилися до проблем цілісного, інтегрального представлення соціогуманітарного (зокрема історичного) знання про Україну в енциклопедичному форматі. Так, за підсумками наукової полеміки редколегія тричі кардинально змінювала концептуальні засади. Проте пошук гармонійного балансу між діахронічним та синхронічним представленням і до сьогодні залишається вельми актуальною справою, тобто такою, що потребує запровадження певних новацій. Та незважаючи на численні колізії, виклики, проблеми в 2013 р. проект «ЕІУ» вийшов на новий рівень. Зрештою десять виданих упродовж десяти років (2003–2013 рр.) томів продукують різноманітні думки та рефлексії як щодо певних підсумків, так і стосовно перспектив.

На поточний момент створено й фактично опубліковано десятитомну універсальну енциклопедію соціогуманітарного профілю, в якій комплексно репрезентовано здобутки гуманістичних та суспільних наук з обсягу української минувшини від найдавніших часів до сьогодення. Більше того, «ЕІУ» є фундаментальним фаховим зводом сучасних знань про Україну та її історію, представлених у розширеному енциклопедично-довідковому форматі. Проте це – не тільки універсальний і найповніший фаховий довідник, а й цікаве культурологічне видання, адже містить великий шар культурознавчої інформації.

Зауважимо, що «Енциклопедія історії України» впровадила до наукового обігу великий фаховий словниковий звід відомостей з усіх галузей та дисциплін історичної, а також суміжних (археологія, антропологія, соціологія, філософія, політологія, культурологія, етнопсихологія, славістика та багато інших) наук, що безпосередньо чи опосередковано стосуються вітчизняної історії. Неабиякі досягнення споглядаємо й на ниві уніфікації та репрезентації інформації. У компактному енциклопедичному форматі систематизовано та представлено фактографічні відомості з історії всіх цивілізацій, культур, держав і державних утворень, націй, народів, етносів, племен, торговельних колоній, міст, великих поселень, станів, прошарків, верств, груп, політичних партій та організацій у територіальних межах нинішньої України від первісної доби й до сучасності. Водночас запропоновано найповніший на сьогодні набір словникових статей, присвячених діячам української історії – як знаковим, визначним, так і забутим чи маловідомим, а кілька сотень персоналій уперше введено до української енциклопедистики. Низку статей «ЕІУ» відведено українству поза межами Батьківщини (еміграція, діаспора, міграційні потоки та розселення українців у світі, українські зарубіжні інституції й організації тощо), що нерозривно пов'язано з історією України.

Слід наголосити, що у проекті подано унікальні блоки ілюстративного та картографічного матеріалу, котрі істотно доповнюють, розширюють словниковий звід, продукуючи ефект візуального супроводу базової інформації. Слід згадати й про розгалужений довідково-бібліографічний блок, що подається до більшості словникових гасел і дозволяє читачеві здійснювати самостійну

бібліографічну евристику за багатьма напрямками (персоналії, події, факти, окремі періоди чи цілі епохи української історії, теорії та концепції тощо). Бібліографічні й історіографічні характеристики не обмежуються лише вітчизняною літературою – автори намагалися подавати широкий європейський або світовий контекст проблеми, події, явища, персоналії (залежно від рівня й характеру предмета статті), окреслювати, коли це визнавалося за можливе та доцільне, місце конкретної події, явища, особи у світовому історичному процесі або міжнародному науковому, політичному, культурному просторі.

Кількісні параметри «Енциклопедія історії України» відображають величезний обсяг проведеної роботи. Десять томів становлять 1050 обліково-видавничих аркушів, тобто впродовж усього періоду видання щороку публікувалося у середньому по одному тому обсягом 100 арк. Десять томів – це понад 12 тис. статей, близько 8 тис. ілюстрацій і більше 500 спеціально розроблених карт. До написання статей було залучено 1350 авторів як з України, так і з-за меж нашої держави.

Словникові гасла «ЕІУ» писали фахівці з провідних наукових установ України, у тому числі академічних Інституту археології, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса, Інституту українознавства імені І.Крип'якевича, Інституту мовознавства імені О.Потебні, Інституту літератури імені Т.Шевченка, Інституту української мови, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського, Інституту світової економіки і міжнародних відносин, Інституту економіки та прогнозування, Інституту сходознавства імені А.Кримського та його Кримського відділення, Інституту всесвітньої історії, Інституту філософії імені Г.Сковороди, Інституту соціології, Інституту географії, Інституту держави і права імені В.Корецького та ін.

Крім того, до написання статей залучалися науковці з Київського національного університету імені Т.Шевченка, Львівського національного університету імені І.Франка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова, Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка, Одеського національного університету імені І.Мечникова, Харківського національного університету імені В.Каразіна, Таврійського національного університету імені В.Вернадського, Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, Луганського національного університету імені Т.Шевченка, Запорізького національного університету, Бердянського державного педагогічного університету, Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Шевченка, Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Т.Шевченка, Українського католицького університету, Національного університету оборони України імені І.Черняхівського, Наукового товариства імені Т.Шевченка, низки інших інституцій.

Розмаїття словникових гасел спонукало редакційну колегію до тривалих пошуків і широкого залучення спеціалістів із найрізноманітніших установ, таких, як адміністрація Державної прикордонної служби України, Національна

академія державного управління при Президентові України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Служба безпеки України, Національна музична академія України імені П.Чайковського, Національний художній музей України, Інститут культурології Національної академії мистецтв України, Національний заповідник «Софія Київська», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний заповідник «Хортиця», Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Возницького, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, Хмельницький обласний краєзнавчий музей, Закарпатський краєзнавчий музей (Ужгород), Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Звісно, у проєкті брали участь постійні партнери Інституту історії України НАНУ – архівісти й бібліотекарі з цілої низки установ, зокрема Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.Пшеничного, Центрального державного науково-технічного архіву України та ін.

Однак левову частку статей «Енциклопедії історії України», майже дві третини всіх гасел, підготували співробітники Інституту історії України НАНУ, котрий повністю забезпечив науково-методологічний, організаційно-координаційний та методично-технічний супровід цього масштабного енциклопедичного проєкту.

На сьогодні «ЕІУ» підійшла до нового та якісно іншого етапу реалізації, що його можемо означити як перехід від представлення предметно-об'єктних, фактографічних зрізів знання до цілісної й інтегральної репрезентації історичного знання про Україну. Тепер найважливіша проблема, що постає перед виконавцями проєкту, – це потреба синхронізувати наявний словниковий матеріал, поданий у десяти томах, із загальними образами й уявленнями про історію нашої країни та історичне знання, які склалися у сучасній науці. Інакше кажучи, збалансувати, скорегувати той діахронічний чи процесуальний дисбаланс, про який ішлося вище, представити масив узагальнюючої, генералізованої інформації.

Зауважимо, що ця проблема не нова у світових енциклопедичних практиках. Скажімо, у всесвітньовідомій енциклопедії «Британніка» схожа проблема вирішувалася за допомогою спеціальної структурної частини «Мікропедія» («Microaedia») – короткої енциклопедії для швидких довідок із посиланнями на статті великої «Макропедії» («Macroaedia»). В українській енциклопедичній

традиції подібний розподіл, хоч і не зовсім вдало, свого часу було реалізовано в «Енциклопедії українознавства»: «Загальна частина» (Мюнхен, Нью-Йорк, 1949 р.) та «Словникова частина» (1955–1995 рр.). У проекті «ЕІУ» редколегія запланувала спеціальний том «Україна – Українці», в якому крім частини традиційних словникових гасел на літеру «У» (до 20% обсягу), свідомо залишених поза межами опублікованих десяти томів, передбачається подати узагальнюючий, генералізований компендіум знань з історії України (80%). Цей том уявляється нам як серія статей високого рівня загальності стосовно всіх періодів, епох, а головне – зв'язків, передумов і середовищ, в яких розгорталася наша минувшина (безвідносно до літерної належності статей). У функціональному розумінні за призначенням він нагадує том «Мікропедія» у «Британніці», проте з суттєвим корегуванням, оскільки «Британська енциклопедія» – загальна універсальна, а «Енциклопедія історії України» – соціогуманітарна, або *універсальна галузева* з відповідним рефреном та іншими засадами репрезентації матеріалу. Отож у томі «Україна – Українці» плануємо висвітлити низку провідних проблем і сюжетів історії України у світлі сучасного соціогуманітарного знання. Передусім це – географічне, природне середовище, тваринний і рослинний світи, кліматичні умови як підоснова історії від найдавніших часів до сьогодення. Поважне місце має посісти представлення історичної людини й уявлень про неї на теренах минувшини України з перспективи сучасних знань, передусім у річищі фізичної, культурної й історичної антропології. На окрему увагу заслуговує репрезентація узагальнюючої інформації про соціокультурні й етнокультурні середовища та їх трансформації в історичному часі, себто цивілізаційні виміри вітчизняної історії.

Важливі блоки інформації, котрі передбачається подати у цьому томі «ЕІУ», пов'язані з узагальнюючими образами, уявленнями й характеристиками всіх історичних епох і періодів як низки цілісних просторово-хронологічних сегментів минувшини. У світлі такого підходу планується репрезентація періодизацій історії України у зв'язку зі світовим та європейським минулим, а також різноманітні концептуальні представлення української історії: національні й інонаціональні традиції тощо. Ще один інформаційний сегмент тому «Україна – Українці» буде сконцентровано навколо інтегрального представлення соціальних, політичних, економічних, господарських структур з обсягу різних епох і періодів історії. Це саме та середня ланка енциклопедичних практик, нестача якої відчувається в попередніх томах «ЕІУ». Урешті, варто згадати про представлення у вказаному томі загальної палітри «дисциплінарних світів» історичної науки з їхніми відмінними культурними традиціями, інтелектуальними стандартами, дискретністю, себто дисциплінарна і проблемна, фундаментальна й актуальна структури історичної науки, інтердисциплінарні практики, дифузія дисциплінарності в контексті студіювання історії України тощо. Цей блок проблем із відповідними масивами інформації має посісти чільне місце в «Енциклопедії історії України». Очевидно, що том «Україна – Українці» потребуватиме й спеціального ілюстративного, картографічного та допоміжного (таблиці, схеми, діаграми) супроводу, що має забезпечити повноцінне представлення узагальнюючої інформації.

Десятирічний термін енциклопедичного проекту переконав нас у неможливості його завершення після видання останнього тому за абеткою. Сучасна наукова інформація циркулює з величезною швидкістю й інтенсивністю, зокрема стало нарощує темпи зростання. Це потребує постійного оновлення як наявної словникової бази «Енциклопедії історії України», так і її змістового наповнення, а також регулярного й систематичного введення нових гасел. У світовій енциклопедистиці вже давно склалася практика видання періодичних додатків, серійних доповнень до основного проекту, ілюстрованих (в останні роки мультимедійних) щорічників, спеціальних індексів тощо. Очевидно, що цю плідну й апробовану часом практику опрацювання та видання додаткових томів варто застосувати.

На нашу думку, доцільно запланувати систематичну підготовку та видання по одному додатковому тому «Енциклопедії історії України» з періодичністю у два – три роки. Словникова база таких додаткових томів має включати: а) нові гасла, котрі будуть пов'язані з уведенням до наукового обігу відповідного фактографічного матеріалу; б) словникові статті, що уточнюватимуть, корегуватимуть, а у чомусь навіть і переглядатимуть, виправлятимуть уже опубліковані гасла; в) словникові статті концептуального й термінологічного спрямування, які відображатимуть новації, тенденції у царині соціогуманітарного, історичного знання. Загалом видання додаткових томів стане одним зі шляхів перетворення «ЕІУ» на постійний академічний проект у галузі української історичної та соціогуманітарної енциклопедистици.

Найоптимальнішим же шляхом трансформації проекту «Енциклопедії історії України» з тимчасового в постійний, безумовно, вважаємо повне й необмежене удоступнення змісту всіх томів у Всесвітній мережі. У виборі цього шляху редколегія також керується загальним досвідом. Наприклад, «Британніка» від 1994 р. видається на оптичних дисках, а згодом її електронну версію було розміщено в Мережі¹. У 1997 р. навіть припинився випуск «паперового» варіанту (утім 2002 р., під тиском традиціоналістів, друк відновлено). Останній том паперової версії «Британніки» побачив світ 2010 р. У березні 2012 р. редакція цієї енциклопедії оголосила про остаточний перехід на мультимедійний формат унаслідок жорсткої конкуренції як із безкоштовною й загальнодоступною «Вікіпедією», так й іншими англومовними енциклопедичними проектами («Енциклопедія Кольера», «Енциклопедія Американа», «Енкарта» тощо).

Редколегія «Енциклопедії історії України» вже зробила перші кроки у цьому напрямі. На веб-порталі Інституту історії України НАНУ² у вигляді бази даних зі зручною навігацією функціонують повнотекстові версії майже 70% опублікованих словникових гасел (літери «А» – «О»), а також розміщено всі десять томів видання у форматі pdf. Окрім того, запроваджено рейтингову систему статей «ЕІУ» – топ-100³, що дозволяє відстежувати в реальному часі найбільш популярні з них за кількістю переглядів. Відзначимо, що всі статті з рейтингу топ-100 мають щонайменше по кілька тисяч переглядів, що загалом свідчить про досить високу популярність серед читацької аудиторії. Редколегія «Енциклопедії

¹ [Електронний ресурс]: <http://www.britannica.com/>

² [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua>

³ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/index.php?searchByPart&termin_hit

історії України» уклала угоду з «Вікіпедією» про агресивне поширення в її українському сегменті нашого продукту. Це – так звана ліцензія «Creative Commons» для безкоштовного некомерційного видання із зазначенням авторства, що дозволить ширше представити проект «ЕІУ» у віртуальному просторі.

На подальшу перспективу рідколегія розглядає електронну версію «Енциклопедії історії України» як постійний, систематично оновлюваний ресурс на кшталт «Вікіпедії», але з академічними й фахово-дисциплінарними канонами представлення історичного та соціогуманітарного знання. На нашу думку, важливу роль у збереженні високого академічного рівня цього енциклопедичного проекту має відіграти систематичне видання додаткових томів «ЕІУ», про що вже йшлося вище.

Проміжним етапом у створенні електронної енциклопедії може стати підготовка її мультимедійної версії на оптичних дисках. Видання таких версій стало доброю традицією світової енциклопедистики впродовж останнього двадцятиріччя. Мультимедійна версія не тільки допоможе в подальшому просуванні продукту в інформаційному й віртуальному просторах, а також дозволить забезпечити нагальні потреби істориків, учених-гуманітаріїв у добу інформаційних технологій і Всесвітньої мережі.

Слід зазначити, що як п'ятирічний період підготовки (1997–2002 рр.), так і десятиліття видання (2003–2013 рр.) «Енциклопедії історії України» загалом пройшли в надзвичайно сприятливому інформаційному соціогуманітарному середовищі, адже паралельно з «ЕІУ» успішно розгортався (й триває досі) інший проект – «Енциклопедія сучасної України» («ЕСУ»), що ним опікується спеціальна академічна установа – Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, чий теоретико-методологічний і практичний доробок від 2009 р. узагальнюється у серійному виданні «Енциклопедичний вісник України»⁴. Останнім часом «ЕСУ» набуває значною мірою персоналізного спрямування, подаючи у чергових томах значний масив статей про політичних, громадських, державних діячів, науковців, митців, акторів, спортсменів, літераторів; відомості не лише про громадян України, а й про українців, які мешкають за кордоном і стали відомими в тій чи іншій сфері.

Фінальний етап підготовки й видання «Енциклопедії історії України» збігся з новим викликом, що постав перед вітчизняною соціогуманітаристикою: у січні 2013 р. президентським указом було підтримано пропозицію Національної академії наук України щодо створення впродовж 2013–2020 рр. універсальної «Великої української енциклопедії» («ВУЕ»). На сьогодні опрацьовано адміністративно-організаційні засади цього загальнонаціонального проекту, концепцію, методологію, методичний інструментарій включно з робочою версією словника, функціонує тематичний веб-портал⁵. Інформаційне тло для розгортання мережевої версії «ЕІУ» створюють також інші новітні мережеві енциклопедичні проекти, огляд яких нещодавно вміщено в окремому томі «Спеціальних історичних дисциплін»⁶.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/Visnuk.pdf>

⁵ [Електронний ресурс]: <http://gue.microdb.com/>

⁶ Боряк Г.В., Папакін Г.В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті:

Насамкінець зауважимо, що десятитомна «Енциклопедія історії України» вже посіла поважне місце як у сучасній вітчизняній історичній науці, так і в національній соціогуманітаристиці. Утім, на часі – нові виклики й проблеми, пов'язані з просуванням нашого інтелектуального продукту на новітніх культурних обширах. Інакше кажучи, повноцінна реалізація всіх складових проекту «ЕІУ» дозволить нам упевнено ввійти в епоху електронної енциклопедистки, а також перетворить «Енциклопедію історії України» на дієвий і гнучкий канал інтеграції української історичної науки зі світовою соціогуманітаристикою.

Сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни. – Ч.21. – К., 2013. – С.73–89.

The publication deals with the conceptual foundations, preconditions and implementation of the “Encyclopedia of History of Ukraine”, a unique publishing project on a specialized universal reference book. It covers the issues of evolution and transformation of the “EHU” encyclopedic practices in the late 1990s – early 2000s; provides review of its development prospects, including preparation of the volume “Ukraine – Ukrainians”, supplementary volumes, electronic multimedia encyclopedic resource format and its place in modern Ukrainian and world encyclopedic studies.

Keywords: “Encyclopedia of History of Ukraine”, encyclopedic studies, socio-humanities, multimedia, network encyclopedic project.

